

6. Položaj arheologije u 21. stoljeću

Arheolozi će u budućnosti vjerojatno iskopavati ruševine tvornica iz 19. i 20. stoljeća, nakon što prestane djelovanje radijacije prouzrokovane atomskim bombama (Crawford 1953).

Ovo poglavlje sastoji se od dviju cjelina: 1) kratkog pregleda stanja arheološke teorije u 21. stoljeću i 2) tri primjera priča o prošlosti koje su se razvijale tijekom 19. i 20. stoljeća, a preživjele su i u 21. stoljeću kojima se želi pokazati koliko se davno doneseni i nedovoljno utemeljni zaključci dugo zadržavaju u akademskom i javnom prostoru.

Teorijska razmatranja arheologije u 21. stoljeću predstavljena su kroz jedno stajalište staro skoro 50 godina o tome kako se arheološka teorija može razvijati (David Clarke), te kroz suvremena stajališta dvojice iskusnih arheologa koji se disciplinom bave gotovo 50 godina i prošli su kroz razne faze razvoja arheologije, te se kroz njihov rad mogu uspješno pratiti, shvatiti i primijetiti promjene u razvoju arheološke teorije 20. stoljeća (Kent Flannery i Jonh Binftiff). Na temelju toga, i promišljanja drugih stručnjaka pokušalo se izdvojiti najvažnije elemente koji čine arheologiju danas.

Primjeri arheoloških interpretacija pokazuju važnost odabira podataka, te važnost odluke o tome koji će se podaci izostaviti, a koji istaknuti. S jedne su strane podaci, a s druge pokušaj njihova interpretiranja. Cilj je pokazati da često i akademski krugovi uslijed manjka podataka prvo proizvode „male priče“ koje se zbog niza vanjskih razloga „cijepe“ i održavaju kao „društvene istine“ čak i ako ih sama znanost opovrgne u procesima prevrednovanja podataka ili uslijed novih podataka. Primjeri predstavljaju važan uvid o društvenoj recepciji znanstvenih teorija – i upravo su zato primjeri važni – jer pokazuju da je znanost i internalistički i eksternalistički gledano dinamičan proces. S jedne strane postoji unutrašnji razvoj (tiče se predmeta, metoda i teorija), a s druge strane i ne manje važno, postoji neki vanjski poticaj ili činjenica da je znanost proizvod koji je „relacijski“ – uvijek je društveno kontekstualiziran. Te tri priče tako spajaju oba pola uvjetovanosti znanstvene produkcije – unutrašnji i vanjski i na primjeru tri priče pokazuju da znanstveni proizvod ima „svoj život“.

Arheolozi o suvremenoj arheologiji

1) David Clarke (1937. – 1976.)

Konstitutivno pozitivist, iz faze profesionalizacije humanističkih i društvenih znanosti na što jasno ukazuje njegova konceptualizacija znanstvenog procesa kao potrage za zakonitostima. Vidljiva je logika prirodnih znanosti koja se „prevodi“ i spušta u društvene ili humanističke discipline s pokušajem jačeg znanstvenog etabliranja discipline. Uz Clarkeovo ime najčešće se veže citat „*Arheologija je nedisciplinirana empirijska disciplina*“ (Clarke 1968). To je disciplina koja nema program sustavnog i uređenog proučavanja utemeljenog na utvrđenim i jasno definiranim modelima i poslovnica. Nema niti formiranu središnju teoriju kroz koju je moguće sintetizirati opće zakonitosti i izdvojiti svaki pojedini slučaj na temelju njegovih osobitosti (Clarke 1968). Razvoj arheološke teorije potrajati će barem dvije generacije dok ne sazriju razumna i utemeljena pravila discipline (Clarke 1968). Clarke nudi i neka od obrazloženja za nezrelost discipline: arheologija ima tri neovisne sfere djelovanja: 1) prikupljanje podataka – ponajprije iskopavanjem, 2) sfera taksonomije i klasifikacije i 3) integracija podataka, stvaranje modela, hipoteza i teorija. **Samo kroz kontinuiranu povratnu vezu opažanja, postavljanja hipoteza, eksperimenta i idealnih modela mogu modeli postati bolje i točnije prilagođeni obrascu opažanih podataka** (Clarke 1968, 12-13). Iako je Clarke vjerovao da se na čovjekovo ponašanje mogu primijeniti formule i zakoni, Bintliff (2011) smatra da bi Clarke da je dulje poživio i nastavio raditi s arheološkim materijalom, naposljetku prestao u to vjerovati.

2) Kent Flannery (1934. -)

Primjer neo-empiricističkog pozitivista, iako nije bio deklarativni pobornik nove arheologije (čak je zaključke ismijavao nazivajući ih zakonima Mickeyja Mousea), nije se ni tijekom svog radnog vijeka odrekao vjere u objektivnu znanost, u transparentnost podatka/informacije koji proizlazi iz predmeta čime zapravo daje glas jednom pravcu koji je reagirao na relativističku i konstruktivističku paradigmatu ustanovljenu postmodernističkim teorijskim modelima (anti-relativisti).

Kent Flannery (2006) naglašava da je preživio sve što je arheologija bila do sada – kulturalna povijest, dio četverodijelne antropologije, hi-

potetičko-deduktivna znanost, napadnuta od strane postmodernizma, postkolonijalizma i feminizma, a da je u konačnici preživjela izumiranje zahvaljujući vlastitoj prilagodljivosti. On smatra da većina arheologa vjeruje da će prošlost odati svoje tajne samo najobjektivnijem istraživanju. Do znanja o prošlosti ne može se doći političkom korektnošću (Flannery 2006). Svojim studentima savjetuje da ne uskaču u postmodernistički vagon jer time ulaze na idealističku stranputicu koja ne vodi nikuda. „*Dosta nam je toga da nas se proglašava seksistima, rasistima ili luđacima ako ne prilagodimo podatke o prapovijesti nečijoj politici.*“ (Flannery 2006). Pozdravlja proboj takvih ideja u stručne časopise i smatra da će u budućnosti arheolozi više usmjeriti na empirijske podatke i da će arheologija još intenzivnije primijenjivati prirodoslovne metode (Flannery 2006).

3) John Bintliff (1949. -)

John Bintliff predstavlja jedinog pravog post-modernista od odabrane trojice koji s jedne strane dovodi u pitanje „stroge modele“ i sveobuhvatne paradigme koje dominiraju interpretacijama, a s druge otvara ili zagovara mogućnosti supostojanja niza znanstvenih teorija, međutim nikada se nije svrstao među klasične pripadnike „postprocesne“ arheologije. Još 1993. predviđa formiranje hibridne humanističko-znanstvene arheologije. Prema Bintliffu u suvremeno doba teoriju je zamijenila ideologija (Bintliff 2011). U arheologiji nakon 60-ih godina 20. stoljeća, još uvijek nezreloj disciplini, izrazito se brzo smjenjuju dominantne teorije i pravci, toliko brzo da se Kuhnova teorija paradigme ovdje može odnositi samo na mini-paradigme (Bintliff 2011). Moć je u rukama profesora, studenti ponavljaju dominantnu teoriju kao da prikazuje stvarni svijet, što ih onemogućava u kritičkom mišljenju i razvijanju vlastitih stavova. Citiranje svetih spisa sve je više jedini mehanizam dokazivanja studije slučaja umjesto suočavanja podataka s nekoliko različitih modela (Bintliff 2011). Arheolozi se moraju odmaknuti od toga da tvrde da je jedan pristup ispravan ili točan. Trebali bi saznati i primijenjivati sve moguće modele i metodologije i kroz to tražiti ideje i uzorke u materijalnoj kulturi (Bintliff 2011).

Arheologija danas

Arheologija je izvor ključnih podataka koji se tiču temeljne prirode ljudskih zajednica. Rezultatima arheoloških istraživanja koriste se znanstvenici iz društvenih i bihevioralnih znanosti pri konstrukciji svojih referentnih okvira (premda je svoje okvire arheologija izvorno preuzela od društvenih znanosti). Svi interpretiraju prošlost iz različitih perspektiva, a te se perspektive mogu vrednovati jedino u odnosu na arheološke dokaze. Međutim ti dokazi imaju ograničen opseg podataka koji se iz njih može izvući (Hodder 1999). U raspravama o suvremenim temama često se poseže za arheološkim podacima. Mnogi kulturni procesi uključuju kompleksne, nelinearne odnose u kojima se uzrok i posljedica ne mogu odmah razaznati. Dodatno, kratkoročni odgovori na probleme često imaju neplanirane kratkoročne i dugoročne posljedice. Zbog toga se u istraživanjima moraju primjenjivati sofisticirani modeli i opsežna sintetska istraživanja koja tek sada postaju moguća. Najveća isplativost proizaći će iz obrade podataka prikupljenih mnogobrojnim arheološkim istraživanjima od sredine 20. stoljeća od kojih su mnoga bila rezultat zakonske regulative zaštite kulturne baštine. Na temelju toga izrađivat će se modeli i radovi sintetskog karaktera, pri čemu su nužne komparativne analize, što će zahtijevati *online*-pristup podacima i izvještajima neobjavljenih istraživanja.

„Iako izazovi discipline arheologiju izravno smještaju unutar suvremenih znanosti, suočavanje s tim izazovima zahtijeva intenzivnu, dugotrajnu kros-disciplinarnu suradnju čiji bi transformativni rezultati potencijalno mogli imati utjecaja daleko izvan granica arheologije“ (Kinghit et al. 2014).

Možemo izdvojiti nekoliko prevladavajućih mišljenja o daljnjem razvoju arheologije, od kojih su neka komplementarna, a neka i suprotstavljena:

- * arheologija ima priliku razviti svoju specifičnu metodologiju zbog obima podataka koji su prikupljeni
- * arheologija se mora više fokusirati na primjenu različitih prirodnanstvenih metoda i pokušaje donošenja što utemeljenih interpretacija, manje na uklapanje u suvremene trendove
- * arheologija ima važnu društvenu ulogu i može pomoći i drugim društvenim i humanističkim disciplinama

* u interpretaciji je potrebno primjenjivati sve moguće modele i mogućnosti

Arheolog nikada ne može biti siguran u točnost interpretacije, ali niti u to da se interpretacija ne može poboljšati. Danas postavljamo više pitanja nego ikada prije, imamo više podataka nego ikada prije, imamo na raspolaganju više tehnika za analiziranje podataka nego ikada prije i sve smo više svjesni mogućih odstupanja tih tehnika i pokušavamo ih kompenzirati. Svijest o manjkavosti tehnika analize kojima se služimo predstavlja veliko postignuće suvremenih arheoloških interpretacija i arheoloških istraživanja i to shvaćanje trebalo bi postati dio znanstvenoga aparata svakoga arheologa.

Međutim, raznolika stajališta ne proizvode višestruke, nekompatibilne arheologije. Ona predstavljaju poticaj svim arheolozima da se koriste tom višestrukosti kako bi mogli izraditi što cjelovitije i objektivnije sinteze. Cilj arheologa treba biti arheologija koja je cjelovitija i manje pristrana jer počiva na raznolikim informacijama (Trigger 1998). Suvremenu arheologiju obilježavaju dva ključna elementa: velika količina prikupljenih podataka te nedostatak dominantnoga teorijskoga pravca. Suvremenu arheologiju ne obilježavaju apsolutne ili generalne paradigme, odnosno nema dominantnih paradigmi, moćnih objasnidbenih sustava kakvi su postojali u arheologiji tijekom druge polovice 20. stoljeća, a koji su diktirali kako teme istraživanja, tako i poželjne pristupe. Drugo, stanje istraženosti u svakom je smislu danas bolje i suvremeni arheolozi barataju neopisivo većim opsegom podataka koji su proizašli iz akumuliranja iskopane arheološke građe. Naizgled djeluje banalno, ali danas arheolozi rade s neusporedivo većim korpusom već zbog te činjenice imaju neku vrstu prednosti pred svojim kolegama druge polovice 20. stoljeća.

Kao što vidimo, stručnjaci se slažu da je ovo upravo vrijeme kada će se moći formirati neke čvršće baze znanja utemeljene na velikoj količini podataka prikupljenih tijekom posljednjih 50 godina. U publikaciji *Issues in General Science and Scientific Theory and Method: 2013 Edition* koju izdaje Sveučilište Stanford iznosi se stajalište da je arheološka metoda toliko unapređovala da može ponuditi sliku o dugoročnim promjenama društava o kojima nema drugih podataka, a može se baviti teorijskim pitanjima mnogo sofisticiranije nego prije zbog mnoštva podataka. Mišljenje je M. Pearcea da je danas arheologija postala *bri-*

colage (krpež), nema naznaka promjene paradigme niti novoga gurua. Većina arheologa djeluje prema principu *a la carte* – uzimaju teoriju koja im treba ovisno o pitanjima koja postavljaju i primjenjuju ih na različite razine interpretacije, na razuman relativistički način (Pearce 2011). Iako je to možda realna slika arheologije danas, po drugima tom otvorenom teorijskom modelu nedostaje intelektualne strogoće i koherentnosti što može dovesti do površnosti. Može se konstatirati da intelektualna strogoća i koherentnost nikada nije niti bila temelj arheološkog istraživanja. Vrijeme će pokazati je li postmodernistički „*anything goes*“ uistinu budućnost arheološke teorije ili put ka nečemu potpuno drugačijem što još ne možemo zamisliti (Cherry 2013, Bapty & Yates 1990).

Priče o prošlosti kao aktivni sudionici sadašnjosti

Arheolozi se trebaju čuvati zamki prevladavajućih vrijednosnih sustava društva i samoga istraživača (općih i individualnih vrijednosnih sustava), zbog postojanja opasnosti ishitrenoga i paušalnoga arheološkoga zaključka koji može imati posljedice i po stvaranje javnog mijenja i društvo u cjelini. Određene teme iz prošlosti važne su i zanimljive široj javnosti i njihovo poimanje čini važan dio identiteta pojedinca ili čitave zajednice. Stoga je dužnost arheologa ili istraživača koji se bavi prošlošću prezentirati javnosti zaključke koji su temeljeni na čvrstim argumentima. Ovdje će biti predstavljena tri primjera interpretacije prošlosti koje su postale dio općeg stručnoga i javnoga mijenja i u barem jednoj od tih dviju sfera preživjele desetljeća te su još uvijek aktualne, pa i formativne u raznim aspektima društva. Dva su primjera, jedan na lokalnoj, a jedan na globalnoj razini koji će ocrtati kako se nedovoljno argumentirani, a bučno prezentirani zaključci nastali tijekom dužeg vremena od strane raznih ljudi s različitim motivima, formiraju u priču koja postaje legitimna slika naše prošlosti. Stvara se mozaik od mnoštva sitnih fragmenata, a često se i same priče ili radovi fragmentiraju i iz njih se uzima i crpi ono što je potrebno. Demantiji rijetko kada izađu iz okvira akademske zajednice, zaključci koji postaju dio tradicije i opće kulture neke zajednice teško se zamjenjuju novima. Stoga je potrebno iz bezbroj mogućnosti arheoloških interpretacija pokušati izabrati onu na koju upućuje najviše podataka, ali pritom uvijek naglašavati i posto-

janje drugih mogućnosti te izbjegavati banalne analogije. Treći primjer ukazuje na različite pristupe i spoznaje za tumačenje jedne pojave u prošlosti koji se razvijaju ovisno o vremenu u kojem nastaju. Prva je priča o kralju Tomislavu, druga o matrijarhatu. Treća je primjer povijesti arheološkog zaključka i promjena uvjetovanih razvojem discipline i ostalih prilika, primjer problematike prelaska s lovačko-sakupljačke privrede na zemljoradnju u Europi.

Primjer 1: Kralj Tomislav

Tomislav se kao hrvatski vladar spominje u slijedećim izvorima: pismo pape Ivana X, *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona, i *Ljetopisu popa Dukljanina*. Njegov suvremenik Konstantin Porfirogenet koji donosi podatke o brojnosti hrvatske vojske te sukobima Hrvata s Mađarima i Bugarima izrijeком ga ne spominje. Rana hrvatska historiografija također ga ne spominje (primjerice Ivan Lučić). Kralj Tomislav se u moderno doba po prvi puta spominje kod austrijskog povjesničara Maxa Büdingera u djelu *Österreichische Geschichte bis zum Ausgang des 13. Jahrhunderts* iz 1858. godine, i to na temelju pisma pape Ivana X (Goldstein 1985). U slijedećih nekoliko desetljeća 19. stoljeća formirat će se predodžba o Tomislavu kakva je izvan akademske zajednice prevladavajuća i danas. Franjo Rački također na temelju pisma pape Ivana X.

Pavao Ritter Vitezović je u *Croatia rediviva* (1700) zacrtao granice „velike Hrvatske“ koje će postati inspiracija u okvirima narodnog preporoda i hrvatske nacionalističke misli, ideologije i politike 20. stoljeća. U djelu želi prikazati hrvatske povijesne granice daleko širima nego postojećima na kraju 17. stoljeća, a glavni je motiv bilo sudjelovanje u Marsiglijevoj komisiji za razgraničenje koja je trebala utvrditi granice između Hrvatske, mletačke Dalmacije i turske Bosne nakon mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine. Oslanjajući se na svjedočanstva Tome Arhiđakona, Konstantina Porfirogeneta, Eneje Silvija Piccolominijsa i Ivana Lučića, zaključuje da su se granice Kraljevstva Hrvata prostirale do Dunava, te nadalje, a da je Hrvatska bila neprekinuto kraljevstvo od Ostrivoja (Perković 1995). Sam Vitezović ovako izlaže podjelu: „Hrvatsku, koju su strani i neupućeni autori dosad različito rastavljali, dijelim po toku rijeke Dunava na Sjevernu i Južnu. Ovu dijelim na Bijelu i Crvenu, kako smo otkrili da se prije razlikovala, no uz ispravljanje središnje granice. Bijelu Hrvatsku (kojom se namjeravamo najviše baviti) nadalje dijelim na Primorsku, Središnju i Međurječnu, koje su već dosad tako nazivali, te na Planinsku. Drukčije na Dalmaciju, današnju Hrvatsku, Sloviniju u užem smislu i Norik ili Staru Japodiju. Crvenu Hrvatsku dijelim nadalje na Srbiju, Makedoniju, Bugarsku i Odrisiju. Sjevernu napokon dijelim na Venetsku, Sarmatsku i Mađarsku (Vitezović 1700 u Perković 1995).

donosi zaključak da se Hrvatska u doba Tomislava preobrazila iz kneževine u kraljevinu, odnosno da se Tomislav okrunio za kralja između 914. i 925. godine (Rački 1871). Vjekoslav Klaić u popularnom časopisu *Hrvatska lipa* navodi da je Tomislav sjedinio posavsku i dalmatinsku Hrvatsku te uveo sustav vladanja po uzoru na zapadne vladare (Klaić 1875), Ivan Kukuljević Sakcinski krunidbu smješta na Duvanjsko polje i donosi podatke o jačanju i širenju Hrvatske za vrijeme Tomislava do Drave, Dunava i Zahumlja (Kukuljević Sakcinski 1879), dok Tadija Smičiklas (1882) donosi iscrpan „izvještaj“ sa same krunidbe (primjerice citira se pjesma koja se pjevala na svečanosti te redosljed kojim se ulazilo u crkvu), te daje odgovor na pitanje tko je okrunio Tomislava i zašto Konstantin Porfirogenet ne spominje Tomislava: „*Da nije kruna iz Carigrada došla, vidi se po tom, što suvremenik Tomislavu Konstantin Porfirogenet hrvatskog vladara nepriznaje za kralja*“ (Smičiklas 1882, 219).

Za popularizaciju kralja Tomislava 70-ih godina 19. stoljeća vrlo je važno domoljublje i otpor prema Mađarskoj. Upravo je Tomislav taj koji je prema *Ljetopisu popa Dukljanina* pobijedio Mađare te zbog toga predstavlja svojevrsnog heroja, a u opisu Mađara 10. stoljeća mogu se pronaći pridjevi „bijesni“ i „nekršteni“ (Smičiklas 1882). Simbol Tomislava kao iskaza otpora prema Mađarskoj nakon raspada Austro-Ugarske gubi na značaju, no brzo dobiva novu ulogu: osim stalnog simbola neovisne velike i jake Hrvatske, postaje i simbolom zajedništva unutar nove zajednice naroda. Naime, Konstantin Porfirogenet donosi podatak da je dio Srba pred najezdom Bugara pobjegao u Hrvatsku, zajedno s knezom Zaharijom. Bugari su napali i Hrvatsku, ali se Hrvatska obranila. To je postalo temeljem za dokazivanje vječite hrvatsko-srpske sloge i njihovoga zajedničkoga djelovanja. Stoga je tisućita obljetnica hrvatskog kraljevstva obilježena i u akademskim krugovima i u javnosti diljem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Goldstein 1985, Budak 2010). Kralj Aleksandar osobno daje dodatni legitimitet Tomislavu. Svog sina, kao simboličkog predstavnika Hrvata nazvao je Tomislav, a mjesto Duvno je preimenovao u Tomislavgrad 1925. godine (Džino 2010). Spomenik kralju Tomislavu čije se postavljanje u Zagrebu počelo planirati za vrijeme obljetnice na trgu koji dobiva njegovo ime 1927., konačno se postavlja 1947. godine, dakle dvije godine nakon uspostave nove zajednice naroda, Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Moment suradnje Hrvata (kralja Tomislava) i Srba bio je koristan i za

nastavak jačanja ideje jugoslavenstva u okvirima „nove“ Jugoslavije. Kralj Tomislav tijekom druge polovice 20. stoljeća postaje dio službene hrvatske povijesti, a rijetka propitivanja utemeljenosti podataka u izvorima ne izlaze izvan uskih akademskih krugova. Situacija ostaje ista i nakon raspada Jugoslavije i stvaranja neovisne Republike Hrvatske, s tim da kralj Tomislav ponovo dobiva na popularnosti kao dio nacionalnog folkloru. Ipak, kritički osvrti u posljednjih 15 godina postaju glasniji i polako ulaze u obrazovni sustav te dio javnoga mnijenja (primjerice na web stranicama Ministarstva vanjskih poslova i europskih integracija RH, www.mvpei.hr, stoji podatak da je prvi hrvatski kralj bio Stjepan Držislav). U većem dijelu javnosti Tomislav je i dalje neprijeporno snažan hrvatski vladar i prvi hrvatski kralj. Tijekom 2013. u povodu ulaska Hrvatske u EU, *Večernji list* i agencija Millenium promocija proveli su istraživanje u kojem su građani Hrvatske od 100 ponuđenih imena trebali odabrati 30 hrvatskih velikana kojima se najviše ponose. Kao jedan od tih 30 velikana izabran je i kralj Tomislav. Novine *24sata* u ljeto i jesen 2014. dijele medaljice s likom kralja Tomislava također u sklopu edicije Hrvatski velikani. I u dijelu akademskih krugova (makar ne usko vezanih uz polje povijesne znanosti) Tomislav kao prvi hrvatski kralj ostaje nepobitna činjenica s dodatkom raznih dvojbenih interpretacija, primjerice da Hrvatska nakon Tomislava počinje slabjeti (Skoko 2014). I u 21. stoljeću, važan aspekt hrvatskog nacionalnog identiteta nosi osoba o kojem iz izvora ne znamo više od nekoliko ne potpuno jasnih rečenica. Najviše državno civilno odlikovanje nosi ime kralja Tomislava (velered kralja Tomislava s lentom i Velikom Danicom), kip kralja Tomislava iz Zagreba nalazi se na naličju novčanice najveće vrijednosti u RH (1000 kn), nazivi značajnih i središnjih trgova i ulica u RH često nose ime kralja Tomislava. Puno je rjeđe zastupljen u službenim nazivima, te mnogo manje popularan u narodu Stjepan Držislav, po mišljenju većine struke prvi hrvatski kralj. Njegova vladavina dolazi svega četiri desetljeća nakon Tomislavove, ali očito prekasno jer je za povijesni legitimitet nekoga naroda i bolji i ugodniji nacionalni osjećaj bitno da je što stariji. Nekoliko desetljeća očito je od presudne važnosti za mjesto koje neka osoba ima u povijesti i javnom mnijenju, pogotovo ako postoje i dodatni pogodni podaci vezani uz tu osobu.

Primjer 2: matrijarhat

Ideja matrijarhata u ranim prapovijesnim zajednicama formira se u okviru antropologije 19. stoljeća, razdoblja u kojem se formiraju poimanja prošlosti u mnogim aspektima, pa i maloprije opisana hrvatska srednjovjekovna povijest. Oba ovdje prikazana mita nastala su u približno isto vrijeme, i unatoč mnogim znanstvenim istraživanjima koja su dokazivala suprotno, ostala dio javnoga mnijenja. Matrijarhat je vrlo važan moment u stvaranju slike o evoluciji čovjeka u 19. stoljeću gdje se na najranija društva gleda kao na primitivne zajednice koje nisu bile u stanju percipirati ulogu oca u reprodukciji pa se sve, poglavito pravo nasljedstva (ako ga je bilo) vezalo uz majku. Također se i stvarala slika patrijarhata kao evolucijskog dosega – primitivni narodi imaju društveno uređenje na principu matrijarhata, a razvijeni na principu partijarhata. Primjerice L. Morgan u *Drevnom društvu* navodi matrijarhalni gens kao stepenicu u razvoju patrijarhalnog gensa. Matrijarhat je kao koncept koji se proširio u najvećoj mjeri u stručnoj i ostaloj javnosti razvio J.J. Bachofen (1851. – 1887.) u svom opsežnom djelu jednostavnoga naziva *Matrijarhat* (Bachofen 1990), koje je izašlo 1861. pod izvornim nazivom *Mutterrecht*, odnosno majčinsko pravo. „Najviša ideja sljedećeg istraživanja je da se pokaže pokretački pristup ginekokratskog razdoblja i da se odredi njegov točan odnos, s jedne strane, prema nižim stupnjevima života, i, s druge strane, prema razvijenijoj kulturi“ (Bachofen 1990, 9). Prema Bachofenu, razlozi su za matrijarhat sljedeći: nekada su društva bila promiskuitetna i nije se moglo znati tko je djetetov otac nego samo majka. To je utjecalo na prava vlasništva preko čega su žene stekle političku prevagu (Bachofen 1990). Bachofen dakle, matrilinearni sustav vidi kao uzrok matrijarhata. Nasuprot tomu H. Maine (1851.) i E. Westermarck (1891) smatraju da su najranija društva morala biti partijarhalna, da se matrijarhat možda pojavljuje kao simptom degeneracije društva (!) kada su žene brojčano nadmašile muškarce. Bachofen matrijarhat veže s prvim poljodjelskim zajednicama (Bachofen 1990, 50), dok se u okvirima arheologije neolitik promatra dvojako: matrijarhat i/ili štovanje božice majke, kao logična posljedica štovanja kulta plodnosti zbog zemlje i stoke, te s druge strane neolitik kao prvo razdoblje partijarhata, ustroja do kojeg dolazi zbog sve kompleksnijih društvenih odnosa i privatnoga vlasništva. F. Engels (1884) u djelu *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države* tako

tvrdi da je matrijarhat, koji je pretežno vladao od najnižega stupnja divljaštva do srednjega stupnja barbarstva, bio ukinut tek s pojavom privatnoga vlasništva i novom podjelom rada. Engels želi pokazati kako privatno vlasništvo i kapitalizam nisu univerzalni oblici organizacije društva. Pod velikim utjecajem L. Morgana i Bachofena radi troperiodnu podjelu društva prema vrsti strukture društva. Prvi je stadij *gens*, etapa u kojoj je društvo besklasno, brakovi su kolektivni, a filijacija je matrilinearna. Stadij gensa bio bi Morganov stadij barbarstva (Engels 1942). Bračna obitelj pojavljuje se kao institucija koja se suprotstavlja gensu. Taj tip zajednice podudara se s pojavom prvih oblika privatnog vlasništva. S poljoprivredom javljaju se viškovi i sve više sredstava za proizvodnju. Muškarci kontroliraju vlasništvo, a prijelaz na poljoprivredu po je Engelsu „istinski poraz ženskoga roda“ (Deliège 2012). Uzrok tomu vidi u želji da se vlasništvo prenese svom potomstvu, a zbog toga je potrebna kontrola žene zbog sigurnosti u očinstvo. Dominacija muškarca nad ženom kao uzrok monogamnoga braka promatra se i kao Engelson doprinos feminističkoj teoriji. Potpuno je drugačijega stajališta je Radcliffe-Brown koji u radu iz 1924. navodi da definicije patrijarhata i matrijarhata sadrže logičke i empirijske propuste te da ih nije moguće primjenjivati u znanosti (Kuznar 1997).

Dodatni poticaj razvijanju ideja o matrijarhatu te predodžbe o društvima koja štuje ženska božanstva (što je često definirano u paketu ili se doživljava međuovisno) davali su nalazi paleolitičkih i neolitičkih figurina koje predstavljaju žensko tijelo. Teorije i interpretacije tih figurina nisu predmet ovog rada pa se neće niti obrađivati, već samo njihova uloga u razvijanju ideje matrijarhata. Treba međutim napomenuti da su imale ulogu u definiranju teorija o društvenim i religijskim sustavima u paleolitiku i neolitiku, te da su postojali pokušaji da se dokaže kontinuitet i izravna veza paleolitičkih i neolitičkih figurina. Tu vezu je predložio Hornblower (1929) na temelju čega su se u brojnim radovima komparirale, a opravdanost takve komparacije se unatoč velikom prostornom i vremenskom rascjepu se vrlo rijetko dovodio u pitanje (Hays-Giplin, Ucko 1968). Božica predstavlja ideju božanske i svete ženstvenosti koja ima nadnaravne moći, ljudi u nju vjeruju i štuju je kao praiskonsko biće koje je izvor svog života. Stvorena je predodžba o vjeri u to svemoguće biće koje predstavlja kulturalni kontinuitet od paleolitika do današnjih dana (Meskell 1995). Popularno je stajalište da budući da su ljudi u neolitiku bili ovisni o plodnosti zemlje i reproduktivnom ciklusu živo-

tinja, majka je kao personifikacija plodnosti bila u centru društva čije je poimanje vremena bilo cikličko, a ustroj posljedično matrijarhalni (Hayden 1986).

Izravna veza paleolitičkih figurina koje su se nalazile pretežito na prostoru srednje Europe i ranoneolitičkih s Bliskog istoka poslužile su i u stvaranju teorije o smjeru kulturne difuzije sa zapada (Europe) prema istoku, popularne teorije u nacističkoj Njemačkoj i satelitskim zemljama. Zbog bogatih i „naprednih“ nalaza oruđa i predmeta simboličke vrste iz razdoblja gornjeg paleolitika s područja Njemačke F. K. Günther je (tada službeno) *Cro-Magnon* rasu identificirao kao pretke nordijske rase i Germana. Svojim istraživanjima lokaliteta Mauern to je dodatno „potvrdio“ Bohmers, što je prihvatio Heinrich Himmler i ostatak nacističkog vrha i stoga poticao istraživanja paleolitika (Pringle 2006). Argument za kulturnu difuziju sa sjeverozapada prema jugu i istoku bile su i paleolitičke kamene figurine koje su predstavljale ženski lik – tzv. Venere. ⇨

Venera s lokaliteta Mauern je pronađena nakon Drugog svjetskog rata, 1948.

Tijekom 20. stoljeća javljale su se teorije da su upravo srednjoeuropske gornjopaleolitičke figurine „Venere“ bile predložak za figurice ženskog lika na području Bliskoga istoka tijekom neolitika, a preko toga implicirale smjer kulturne difuzije – sa sjevera prema jugu, iz Europe k Istoku (Šeper 1944). Nisu bile promatrane kao izraz umjetnosti primitivnoga uma nego kao predložak za kasniji razvoj, odnosno paleolitik se promatrao kao vrijeme kada se stvorila čvrsta baza za kasnije tradicije.

Sljedeći veliki doprinos ideji matrijarhata u neolitiku bila su istraživanja Jamesa Mellaarta na lokalitetu Çatalhöyük. Mellaart je zaključio da je Çatalhöyük bio matrijarhalno društvo što je temeljio na nalazima ženskih figurina. U doba njegova istraživanja na lokalitetu vrlo lako je mogao u znanstvenoj literaturi pronaći potporu za svoje teorije, poput slijedećega: „Čak i tijekom transformacije društva iz matrijarhalnog u patrijarhalno, tijekom tranzicije iz neolitika u brončano doba ženski je princip dominirao u kultu i razvijao se oko misterioznih procesa rađanja“ (James 1959). Tako Mellaart (1962) objavljuje da skulptura božice koja sjedi okružena lavovima može biti prototip mnogo mlađe anatolijske Božice Majke Kibe. Ta je skulptura za njega nedvojbeno predstavljala dokaz o kultu Velike Božice Majke, te je tome podredio i interpretaciju ostatka lokaliteta. Teorije koje nije mogao potkrijepiti arheološkim dokazima pokušao je „popraviti“ neobičnim dodacima kao

što su crteži motiva kojih se ne sjećaju sudionici istraživanja, o kojima nema spomena u dokumentaciji niti su zabilježeni na fotografijama (Mellaart 1989, Mallet 1990). Njegov pokušaj dokazivanja kontinuiteta motiva na ćilimima i same tradicije izrade ćilima ⇒

Mellaart je smatrao je da su slike na zidovima kuća bile samo jeftina kopija pravih ćilima koji su visjeli sa zidova (Düring 2011)

od ranoneolitičkog doba do suvremenoga nije opstao u okvirima akademske zajednice, već pretežito u krugovima suknara i njihovim publikacijama (Mellaart 1967, 1984). Međutim neke njegove arheološke interpretacije poput ranoneolitičkih matrijarhalnih društava (Mellaart 1989), koje počivaju na sličnim „dokazima“ bez mnogo su recenzije i kritike prihvaćene prvo u okvirima arheološke akademske zajednice, potom preuzete u okvirima drugih humanističkih disciplina, prije svega feminističke teorije, te se naposljetku i pretočile u dio javnoga mnijenja i standardnoga pogleda na prošlost čovjeka i evoluciju društava. Mellaartove su publikacije suvremene s razvojem feminističkoga pokreta i gotovo odmah postaju aktualne i kao potpora feminističkoj teoriji. On doslovce i jasno navodi da kao jedini izvor života žena postaje personifikacija života, plodnosti i svega vezanoga uz poljoprivredu i uzgoj životinja (Mellaart 1967). Tu interpretaciju nalaza s lokaliteta Çatalhöyük preuzima ženski feministički pokret (npr. Barstow 1978), a u modificiranom obliku preuzima i arheologinja Marija Gimbutas (1973; 1982; 1992). Ona stvara pojam „Stara Europa“ koji se odnosi na europski kontinent u razdoblju neolitika prije indoeuropske seobe (Gimbutas 1974). „Stara Europa“ bila je miroljubiva i matrilinearna. M. Gimbutas smatra da nije bilo matrijarhalnoga uređenja, već da su po spolu društva bila više-manje egalitarna te da je postojala podjela poslova u kojima su svi jednako sudjelovali, a da su isto tako muškarci i žene jednakopravno sudjelovali u religijskim aktivnostima. M. Gimbutas je bila protivnik termina matrijarhat, jer smatra da taj pojam odražava samo zrcalnu sliku patrijarhata. Svejedno, ona je prepoznata kao ikona zagovornika matrijarhata i ženskih božanstava na gotovo planetarnoj razini. Njezini su radovi bili izvor za radove s područja feminizma, a u stručnoj literaturi često se navodi kao jedan od glavnih zagovornika ideje matrijarhata u prapovijesti (vidi Eller 2000, rad koji je često kritizira zbog prenaplašenog isticanja uloge Gimbutas u popularizaciji ideje matrijarhata). S druge strane, u nekim svojim djelima i sama spominje suprotnost patrijarhat – matrijarhat kao sliku odnosa stare i indoeu-

ropske Europe: „U tim matrijarhalnim društvima.. nije bilo muževa, ali su muškarci imali važnu ulogu u gradnji, zanatstvu i trgovini. Život žene bio je liberalan, društveni život i seksualnost nerazdvojivo povezani s religijskim sustavima koji su osiguravali njihov istaknuti položaj.“ (Gimbutas, 1992). Marija Gimbutas je i pobornik interpretacije paleolitičkih figurina kao božanstava (Gimbutas 1991).

Nakon obnove iskopavanja na lokalitetu Çatalhöyük dolazi do revizije starih i pojave novih interpretacija. U nekim se interpretacijama Hodder složio s Mellaartom, primjerice da kljunovi lešinara koji izviruju iz modela ženskih grudi na zidovima predstavljaju suprotnost života i smrti (Hodder 1990). Međutim, u dosadašnjim istraživanjima smatra da nije našao dokaze za štovanje Božice Majke ni za matrijarhalni sustav. Umjesto izraza božica preferira izraz žena (Hodder 2006). Revizijski rad na kontekstu nalaza figurina N. Hamilton sugerira da je većina

Mellaartov pokušaj interpretacije društvene organizacije i hijerarhije u neolitiku te kontinuitet ornamentike ipak pripadaju u sferu manje kontroverznih postupaka ovoga planetarno popularnog arheologa. Zbog otkrića lokaliteta Çatalhöyük i promjena u ideji o ishodištu i počecima neolitika i danas ga drže za jednog od najvećih arheologa i „čovjeka koji je promijenio povijest“. Takvi iznimni rezultati čine još neobičnijom njegovu objavu crteža „blaga iz Doraka“ koje nitko nikada nije uživo vidio, Turska ga je optužila za krađu, a mnogi arheolozi sumnjaju u postojanje blaga. Zbog „afere Dorak“ izgubio je potporu kako turskih vlasti, tako i posljedično financijsku i ostalu potporu Britanskog instituta u Istanbulu. Institucija nije mogla riskirati da zbog Mellaarta izgubi svoj položaj u Turskoj, koji na neko vrijeme prelazi na Sveučilište u Istanbulu gdje ubrzo dobiva otkaz te izgon iz zemlje pa se vraća u Veliku Britaniju i nastavlja svoju karijeru kao profesor na *Institute of Archaeology* u Londonu gdje se posebno za njega osnovala katedra. Sudjelovao je u mnogim publikacijama, a 1980. postao je članom Britanske akademije. Mellaartov gotovo neokaljani ugled svjedoči o snazi autoriteta i otpornosti stečenih položaja u akademskoj zajednici unatoč sumnjama i dokazima o fabriciranju podataka te čak i nezakonitim djelatnostima. Iako nakon ukidanja dozvole 1961. više nikako nije mogao utjecati na istraživanje lokaliteta Çatalhöyük, ipak projekt novih istraživanja nije pokrenut bez konzultacija s njim i njegova blagoslova, makar je objektivno njegova, čak i samo simbolička uloga mogla projektu i novom istraživaču u kontekstu Turske donijeti više štete nego koristi (jedan od turskih uvjeta za obnovu istraživanja bio je da Mellaart ne sudjeluje u projektu, a njegov posjet morao je biti isključivo privatne naravi i ograničen na jedan dan).

U oproštajima od Jamesa Mellaarta dubiozne se epizode iz njegove karijere ili preskaču ili spominju s velikom dozom opreza, čak i u vrlo stručnim časopisima poput *Antiquity* (Watkins 2012).

James Mellaart je primjer školovanog i priznatog stručnjaka čije su osobne težnje nadjačale osobni akademski integritet, ali mu položaj u struci nije oduzet što je pak pokazatelj snage jednom uspostavljenog položaja autoriteta.

figurina koje prikazuju debele žene pronađena u otpadima (bunjištima), što nikako ne bi sugeriralo njihov sveti karakter. Sugerira da su neke od tih figurina predstavljale dječje igračke ili ukrase (Hamilton 1996). S druge strane, daljnja analiza figurina s lokaliteta ukazuje da to da su neki nalazi možda pogrešno interpretirani kao figurine što dovodi u pitanje i brojnost u određenom kontekstu (Meskell & Nakamura 2005).

Ian Hodder smatra da nalazi ukazuju na društvo koje nije ni patrijarhalno ni matrijarhalno. Primjerice, prehrana ukazuje na jednaku prehranu po spolu, mada se u mlađim slojevima može vidjeti jasnija podjela poslova te podjela po rodu, žena ima istaknutu ulogu u poljoprivredi i proizvodnji hrane, dok pojava pintadera (pečata) može ukazati na pojavu jasnijeg koncepta vlasništva. To su slojevi u kojima je pronađeno najviše figurina debelih žena (Hodder 2004, 2006). Ako bolje promotrimo, ova izjava zapravo u biti sadrži ono što zagovaraju pobornici matrijarhata i ostali pobornici razvoja društva na ekonomskom i rodnom principu – u nekom trenutku rodne uloge kakve ih mi danas poznajemo postaju jasnije. Egalitarna jednostavna društva imala su značajniju ulogu žena dok se s razvojem i društvenim raslojavanjem ta uloga premješta na muške pripadnike zajednice. Uloga i značenje figurina dosada nije otkrivena, a tijekom vremena preispituju se stare interpretacije, uvijek ističući njihovu važnu, mada nedosegnutu ulogu, uz nove interpretacije koje sugeriraju da simbolički repertoar neolitika nije odražavao samo miroljubivu ženskost nego i izražavao agresivnu, dominantu mušku prisutnost (Hodder & Meskell 2011). U sklopu otvorenoga pristupa istraživanju, I. Hodder i njegov tim su diskutirali s članicama „*Goddess movement*“ koje štiju lokalitet kao svetište Velike Božice i dalje zagovaraju interpretaciju figurina kao božica (Hodder et al. 2009). Interpretacije se sa novim istraživanjima konstantno mijenjaju i dopunjavaju (Hodder 2006, Hodder 2014).

Koliko je ideja o matrijarhatu i značenje te ideje još uvijek aktualno u raznim sferama društva vidljivo je u izvještaju pravobraniteljice za ravnopravnost spolova RH gdje u dijelu 5.2.2. *Kvalitativna rodna analizo-osnovnoškolskih udžbenika povijesti* stoji slijedeće:

„2. Odsustvo određenih sadržaja koji se odnose na ravnopravnost spolova

U analizi udžbenika bilo je također moguće zapaziti odsutnost određenih sadržaja koji su vrlo važni u rasvjetljavanju položaja žene u povijesti a neki od njih imaju fundamentalno povijesno značenje. Tako je

u Tragom prošlosti 5 u udžbeniku, zbirci tekstova, i radnim listovima, propušteno da se i jednom jedinom riječju spomene odnos, odnosno razlika matrijarhat/matrilinarnost – patrijarhat, da bi se pokazalo kako se kroz objašnjenje prelaska s nomadskog na sjedilačko (od stočarstva na poljoprivredno) kao integralni dio te promjene događa i prijelaz sa matrijarhata, odnosno matrilinarnosti, na patrijarhat. Tako je propuštena mogućnost da se time pokaže kako je patrijarhat uopće nastao te, posljedično, u kojem se pravcu povijest kasnije odvija. Isto se odnosi i na Povijest 5, u kojem također nema ni riječi o matrilinarnosti/matrijarhatu, razvoju u patrijarhat i slično“ (Izvješće pravobraniteljice za ravnopravnost spolova - izvješće o radu za 2010. g.). Izvještaj pravobraniteljice za ravnopravnost spolova je svakako plemenit pokušaj korištenja prošlosti u sadašnjosti, ali faktografski pogrešan.

Danas nema dovoljno dokaza koji bi mogli upućivati na organizaciju društva u neolitiku ni o rodnim ulogama. Štovanje „božice majke“ u kasnijim populacijama ne treba uzimati kao analogiju za ranija društva niti treba štovanje izjednačavati s matrijarhalnim ustrojem društva. Pretpostavka da su neka prapovijesna društva razlikovala pojam žene u sferi svjetovnoga i duhovnoga, gdje ih se štovalo kao božice, no u svakodnevnom su svijetu bile na marginalnim položajima također je odraz suvremenih društava u kojima takve pojave nisu strane. Očit je primjer uloge Djevice Marije u religijskom (pa i svjetovnom – 15. kolovoza je državni praznik u RH) životu u našem društvu. Do prije nekoliko desetljeća (ili manje) naše je društvo bilo ustrojeno kao patrijarhalno – međutim osobito se štovala i štuje institucija majke – i Djevica Marija i vlastita majka, najvažnija osoba u životu svakoga muškarca.

U okviru sveprisutnoga evolucionizma 19. stoljeća i razvoj se društva promatrao kroz prizmu linearnoga razvoja od primitivnijega i jednostavnijega k razvijenijem i kompleksnijem. Tako su se društva kojima bi na čelu bila žena smatrala jednostavnijima i primitivnijima, a društva kojima je na čelu muškarac kompleksnijima i razvijenijima, patrijarhat je bio evolucijska činjenica. Upravo taj evolucionistički pristup jest ono što bi trebalo i borbe za ženska prava udaljiti od inzistiranja na matrijarhatu jer time preuzimaju koncept po kojem je žensko svakako inferiornije. Strukture vlasti u prapovijesti ne treba dovoditi u vezu sa suvremenim položajem žene i njezinom ravnopravnošću.

Primjer 3: neolitizacija Europe

„Svuda gdje su živjeli, divljaci bi otkrili bi nakon mnogo pokušaja koje su biljke korisne i koje se mogu poboljšati pripremom na različite načine, te nakon nekog vremena poduzeli prve korake u kultivaciji sadeći ih blizu njihovog uobičajeno boravišta... Idući korak u kultivaciji, koji je zahtijevao nešto planiranja, bio je posijati sjeme korisnih biljaka, a budući da je tlo u blizini koliba urođenika uvijek u određenoj mjeri pognojeno, prije ili kasnije bi izrasle poboljšane verzije. Ponekad bi divlja i neobično kvalitetna verzija biljke u prirodi zaokupila pažnju kakvoga staroga divljaka koji bi ju onda presadio ili posijao njezino sjeme. „ (Darwin 1875, 326-327).

Neolitizacija, odnosno prijelaz s lovačko–sakupljačke privrede na zemljoradnju i uzgoj životinja, te sjedilački način života, jedna je od najznačajnijih prekretnica u povijesti čovječanstva. Upravo je taj proces stvorio prvu pretpostavku za kulturnu i tehnološku evoluciju, koja će, tisućljećima kasnije, dovesti do formiranja „modernoga načina života“. Osim antropološkoga i arheološkoga, neolitizacija je i političko pitanje jer se kroz nju otvaraju pitanja europskog kulturnog identiteta, te genetskog i lingvističkog podrijetla suvremenih Europljana (Zvelebil & Lillie 2000, 57). Većina autora koji se bave problematikom širenja zemljoradnje identificiraju područje Levanta i Anatolije kao mjesto gdje je prvi puta zaživio potpuno sjedilački način života, te struktura kako arhitekture naselja, tako i društava koje iz tih promjena proizlaze i postaju vidljive kroz arheološke ostatke. Vrijeme tih promjena bilo je prije približno 10 000 godina. Pojava zemljoradnje, domestikacije i sjedilačkoga načina života na području Europe pitanja su oko kojih nema jednostavnoga i jednoznačnoga odgovora, kao ni usuglašenoga stava kako unutar struke koja se tim razdobljem bavi, tako niti na interdisciplinarnoj razini (arheologija, antropologija, genetika, biologija). Zbog toga se neolitizacija mora promatrati iz dvaju, jednako važnih kuteva: 1) stvaranje teorija o neolitizaciji u kontekstu simultanih političkih, ekonomskih i društvenih zbivanja i 2) mogući procesi odvijanja neolitizacije.

Nekoliko je elementarnih prepreka s kojima se suočava svatko tko proučava arheološka razdoblja, koje ako se u samom početku ne uoče i barem ne pokušaju ukloniti, postaju faktor koji onemogućava i/ili iskrivljuje interpretaciju postojećih podataka. Prva je od tih prepreka

sama podjela naše prošlosti. Povijesne i arheološke periodizacije produkt su suvremenoga doba, mada donekle empirijski utemeljene, duboko su usađene u percepciju svijeta u suvremenoj civilizaciji kao neke konkretne, gotovo fizičke barijere, te nerijetko stvaraju psihološke granice koje onemogućavaju stvaranje novih teza i pogleda te blokiraju percepciju iznad razine poznatog i „usustavljenoga“. Zbog toga što su im temelji upravo suvremena vjerovanja i predrasude ti se kronokulturološki okviri čine potpuno jasnima, kao da su produkt čiste logike ili zdravog razuma. Druga su prepreka granice, postojeće i fizičke (te uglavnom nacionalne), ali utemeljene u suvremeno doba. Suvremena teritorijalna podjela Europe snažno je utjecala na formiranje gotovo svih postojećih teorija i kronologija (Novaković 2002). Europska je arheologija organizirana prema postojećim teritorijalnim jedinicama u okviru nacija, odnosno država. Unutar svake od tih arheologija rade se periodizacije i distinkcija različitih kulturnih grupa (npr. ranoneolitički kompleks Starčevo-Körös-Criş za koje ne postoji ujednačeno mišljenje radi li se o jednoj ili više kulturnih grupa, a vrlo je indikativna koincidencija da se granice tih grupa poklapaju skoro u potpunosti sa suvremenim granicama; za detaljnija objašnjenja vidi Borić 2008, a za primjer organizacije regija publikaciju Praistorija jugoslavenskih zemalja), što dovodi do problema već na osnovnim razinama kao što je identificiranje i imenovanje određene pojave, te smještanje u odnos prema ostalima. Duboka ukorijenjenost projiciranja suvremenih struktura na prošlost najočitija je upravo na primjeru proučavanja razdoblja mezolitika i neolitika te posebice prijelaznoga perioda između tih dvaju razdoblja. Crta razgraničenja paleo(mezo)litika i neolitika odavno je prestala biti tehnološka komponenta (upotreba cijepanoga naspram glačanoga kamenog oruđa), kao što je bila osnovni faktor za Thomsena i Lubbocka, nego ekonomska komponenta, zamjena lovaca i sakupljača sjedilačkim, zemljoradničkim zajednicama. Rezultat je to prije svega evolucionizma koji se tijekom 19. stoljeća „ukopava“ kao temeljni okvir znanstvene spoznaje u raznim disciplinama. Razvoj ljudskoga društva se promatra kao evolucija i shodno tomu društva su klasificirana na osnovi stupnja razvoja. Divljaci su lovci i sakupljači, barbari zemljoradnici, dok su civilizirana društva Rim, Grčka, Egipat itd. te suvremene europske države (Moore 2002). L. Morgan snažno je utjecao na Engelsa koji prihvaća njegovu troperiodnu podjelu kronološkoga razvoja društva i potkrjepljuje je primjerima američkih Indi-

janaca, srednjovjekovnim društvima te modernim narodima (Morgan 1981; Engels 1946). Sam Charles Darwin smatra zemljoradnju nedvojbeno superiornom lovu i sakupljanju te smatra da do promjene u ekonomiji dolazi unutar zajednice čim se za to stvore uvjeti. On zaslugu za prijelaz pripisuje „divljacima“ samima, odnosno njihovu znanju stečenom na temelju pokušaja i pogrešaka (Darwin 1875, 326-327; vidi cjeloviti citat na početku potpoglavlja). Prema tome, do kraja 19. stoljeća stvoreni su dominantni znanstveni pravci koji suprotstavljaju „poludivljeg“ paleolitičkog čovjeka već poprilično „s sofisticiranom“ neolitičkom čovjeku. Od 18. stoljeća nadalje taj koncept postaje široko prihvaćen i na neki način samorazumljiv i nepodložan reevaluaciji ili kritici. Uz sve napredne evolucionističke ideje, 19. stoljeće jednostavno nije imalo prostora i za apsorpciju pitanja porijekla i razvoja civilizacija, pogotovo u društvu u kojem je poligenetsko porijeklo čovjeka još uvijek bila legitimna i općeprihvaćena teorija.

Arheologija za evolucionizam nije bila plodno tlo jer za to još nije bila spremna (osim u proučavanju paleolitika koji se usko vezao uz evoluciju čovjeka), tako da nakon početnoga evolucionističkoga pristupa (paleolitik i prapovijest), interes za takvom klasifikacijom društva opada prije svega jer je u središtu pozornosti arheologa stvaranje tipologija i kronologija kako bi se klasificirala gomila iskopanoga materijala. ⇔

Zbog toga, kada se arheologija počinje zanimati za pitanja društva dočekat će je već gotovi obrasci nastali u drugim znanostima, poglavito antropologiji koji su se preslikali u arheologiju kao gotove odrednice.

Međutim evolucionizam samo prividno nestaje, on zapravo postaje spoznajni preduvjet zapadnoga razmišljanja od sredine 19. stoljeća, poput „vode u kojoj plivaju sve suvremene znanstvene grane i teorije društva“ (Olsen 2002, 116). Osim toga, arheologija je bila povezana s buržoazijom i nacionalizmom koji su preferirali etničke i nacionalne interpretacije radije nego društvene (Kristiansen 1984, 74). Sa zamjenom evolucionističkoga pristupa kulturno-povijesnim na vidjelo izlaze manjkavosti troperiodnoga sustava i apsolutnih stadija razvoja čovječanstva (Zvelebil 1986, 6). Ipak, okviri proučavanja društva koji su stvoreni u antropologiji, jednostavno su se preslikali u arheologiju kao već gotove odrednice. Iako su procesni arheolozi uložili mnogo truda da se takva uopćena tipologija odbaci, ona se pokazala dosta žilavom (Olsen 2002, 115).

U arheologiju se dakle društvene kategorije „lovci i sakupljači/divljači“ i „zemljoradnici/barbari“ uvode kao, zapravo već gotove, kronološke odrednice, mijenjajući „tehnoške“ kategorije koje su i danas osnova periodizacije u europskoj arheologiji (Pluciennik 2008, 16). Te se kategorije mogu u nekoj mjeri objasniti kao društvena evolucija, uz veliki rizik od stvaranja anakronističke zablude i zabune kojih smo mogli biti svjedoci u mnogim teorijama. Način života lovačko-sakupljačkih zajednica percipirao se kao „bliži prirodi“, što je rezultiralo svrstavanjem lovaca i sakupljača u „životinjsko carstvo“. Osnovni je pravac stvaranja gorespomenutih društveno-ekonomskih kategorija „geografski“, odnosno odražava način opisivanja i valorizacije „drugih, onih koji su tamo“ (Pluciennik, 2008, 16). Budući da je okružje u kojemu je nastalo pismo, odnosno pisana djela i začeci znanosti, sjedilačko i zemljoradničko, „drugi“ su oni koji na taj način ne žive. Primjerice, za Grke to su bili Barbari i Skiti. Iako korijene imaju već u antičko doba (kao uostalom i podjela prošlosti prema tehnološkim inovacijama i korištenju sirovina, poput Lukrecijeve u djelu *O prirodi*), ti su se okviri stvarali tijekom 17. i 18. stoljeća, u doba uspona kapitalizma, a vrlo su se pogodnim pokazali kao sredstvo opravdanja političkih prilika i postupaka. Predrasude naspram lovaca i sakupljača potaknute su dodatno susretima Europljana s autohtonim populacijama tijekom kolonizacije (Zvelebil 1995, 146). Promoviranje zemljoradnje kao višega razvojnoga stupnja od lova i sakupljanja služilo je za opravdavanje kapitalizma, kolonijalizma i teritorijalnoga ekspanzionizma pojedinih europskih zemalja te pokrštavanja i istrebljivanja autohtonih populacija (Trigger 2006; Pluciennik 2008). Sve su se pozitivne vrijednosti pripisivale zemljoradnji i sjedilačkom načinu života, dok su se negativne vrijednosti kao što su lijenost, neimaština, nepostojanje vlasništva i opći nemoral vezali uz lovce i nomade. Industrijalizacija i razvoj urbanih cjelina također su razvili romantičarske i idealizirane poglede na seoski život i zemljoradnju (Zvelebil 1995, 164).

V. G. Childe, svoju teoriju o širenju zemljoradnje naziva revolucijom, ali u ovom slučaju je ta revolucija bila postupna i polagana (poglavlje 3), a u biti odbacuje i ignorira stavove samih marksista o počecima zemljoradnje koji je vide u eri barbara, te ne vežu proizvodnju hrane uz društveni poredak (Pluciennik 2008). Childe prebacuje i kriterije definiranja neolitika s materijalne kulture na ekonomiju. Osim njih, još su neki autori u to doba implicirali postojanje kontakata mezolitičkih po-

pulacija sa zemljoradnicima, no prevladao je model brze migracije koja sa sobom nosi sve elemente koje prepoznajemo kao inovacije neolitika, tzv. „*neolitički paket*“ (Childe 1957). Kolonizatori s Bliskoga istoka donose u Europu nov način života i uzrokuju nagli porast broja stanovnika. Taj model, „neolitička revolucija“ nije zahtijevao nikakva definiranja i objašnjenja transformacije lovaca i sakupljača u zemljoradnike. Jer razlike su jasne i očite, a zemljoradnici su u svojoj biti toliko različiti od lovaca i sakupljača da je jedino moguća kolonizacija (relikt rasističkoga pogleda na različite populacije). Koncept „drugih“ ovdje također dolazi do izražaja. Zemljoradnici su bliži „nama“, prema sjedilačkom načinu života, postojanju koncepta vlasništva i imovine, društvenoj organizaciji te prakticiranju religijskih običaja (kult plodnosti, rituali vezani uz zagrobni život, itd.). Migracijska je teorija najprihvaćenija i među znanstvenicima izvan područja arheologije te u javnosti još i danas. Nakon Drugoga svjetskoga rata migracijskoj se teoriji dodaje još jedna teorija, koja neolitizaciju tumači kao autohtonu, lokalnu transformaciju i društvenu evoluciju (Pluciennik 2008). Tri su pravca iz kojih se razvija ta teorija. Prvi svoje korijene ima u strukturalizmu C. Lévi-Straussa koji ljudske zajednice vidi kao čvrste strukture sa stabilnim međusobnim odnosima, pri čemu su promjene rijetke, a događaju se unutar tih struktura, a ne potaknute impulsima izvana (Lévi-Strauss 1988). Drugi pravac razvoja autohtonosti je mnogo manje benignan. Mnoge su nacije uz pomoć svojih lokalnih arheologija pokušavale dokazati svoju autohtonost od samih početaka naseljavanja određenoga prostora, a to znači od početaka zemljoradnje, i kulturnu različitost u odnosu na druge nacije (Ammerman 2003, 14; Trigger 2002). Također su se i sela, odnosno zemljoradnici anticipirali kao repozitoriji i čuvari kulturnoga identiteta i jezika u doba represivnih režima, te kao povijesna spona između slavne prošlosti i modernih težnji nacije (Zvelebil 1995, 147). Ovaj obrazac može se uočiti i u Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća, a uočljiv je primjerice kroz etnološko djelovanje braće Antuna i Stjepana Radića, zatim isticanje narodne nošnje kao nacionalnoga identiteta te folklornog izričaja kako u Jugoslaviji, tako i u prvim godinama samostalnosti. Postoje i primjeri gdje je baš iz tih razloga režim prema selu imao negativan i represivan odnos (Kina, Rumunjska). Teorija o autohtonosti zapravo je često, mada na prvi pogled tako ne djeluje jer proučava davno nestala društva, zapravo odraz trenutačnih nacionalizama. Ironija se nalazi u tome što su upravo „grupe“ koje sebe žele identificirati kao autohtone

prošle kroz jedno ili nekoliko razmještanja u nedavnoj povijesti, te u svakom slučaju na području na kojem se nalaze ne mogu imati komponentu autohtonosti (Beteille 1998). Treći je pravac utemeljen snažnim osjećajem krivnje i grižnje savjesti zbog utjecaja i uloge koji je arheologija imala u stvaranju i provođenju nacističke ideologije, pa iz tog grizodušja proizlazi „davanje prava“ na autohtoni razvoj svakoj grupi koja ga želi prihvatiti. Taj otklon od difuzionizma može se pratiti kod njemačkih autora (Beteille 1998). Naravno, postoje i vrlo suvremene teorije koje se zalažu za autohtonost, i to u najvećoj mjeri utemeljene na istraživanju mezolitika i „pretkeramičkog neolitika“ Grčke (Séfériadès 2007). S prostora Grčke i potječu prvi nalazi koji su doveli u sumnju migracijsku teoriju, i stvorili znanstvene temelje za teoriju autohtonosti. Prvi nalazi „pretkeramičkog neolitika“ u Grčkoj potječu iz 1956. kada V. Miložić definira slojeve na Argissa Magoula kao „sjedilačku grupu koja ne koristi keramiku“ (Miložić 1956). Kasnije su se tim nalazima za podršku teorije pridružili i litički nalazi lovaca i sakupljača s lokaliteta Theopetra, te još niza drugih pri čemu je sama prisutnost lovaca i sakupljača bila dovoljna da se utvrdi autohtoni razvoj. Pobornici autohtonoga razvoja također upućuju na fundamentalne razlike bliskoistočne i grčke keramike (Chapman 1994).

Razvoj modela

Tijekom vremena arheološki dokazi počeli su stvarati potpuno drugačiju sliku od uobičajene konstrukcije predneolitičke i neolitičke Europe; za područje skoro cijele Europe uočeno je da već od mezolitika dolazi do stvaranja kompleksnijih društveno-ekonomskih odnosa, kao i stvaranja trajnijih naselja i staništa, dakle naznaka sjedilačkoga načina života. S druge strane, tijekom neolitika utvrđene su vrlo mobilne zajednice s kombiniranom lovno-poljoprivrednom ekonomijom. Za promjenu stajališta prije svega su zaslužna istraživanja na Đerdapu, i drugim dijelovima Europe, razvoj geomorfologije, otkrivanje novih lokaliteta, i, kao najvažniji faktor, početak primjene radiokarbonskih analiza, odnosno stvaranje apsolutnih kronologija (Pluciennik 2008, 21). Rani holocen Europe počinje se proučavati iz nove perspektive, te se stvaraju novi modeli. Nekoć jednostavna kolonizacija Europe koja je na ove prostore donijela zemljoradnju postaje vrlo kompleksna problematika. Genocid koji je proveden u dijelovima Europe i Bliskoga

Istoka periodički tijekom 20. stoljeća (Armenija, holokaust, te recentno etničko čišćenje i „humano preseljenje“ u Bosni i Hercegovini) utječe na redefiniranje pojma seobe ljudi i „razmještanja stanovništva“, i po uzrocima i po intenzitetu i po volji i po „odabiru“ lokacije, kao i pojma mobilnosti zajednice (Ammerman 2003, 18). Kao rezultat daljnjih istraživanja, stvaraju se novi pristupi koji tumače neolitizaciju isključivo kroz kontakte i kulturnu difuziju, a migracija s Bliskoga istoka pri tome ima beznačajnu ili nikakvu ulogu. Do potpunoga odbacivanja migracije od strane pristaša „nove arheologije“ došlo je djelomice i zbog nedostatka teorijske i metodološke podloge. Posebice u kontinentalnoj Europi, na njemačkom govornom području do tada se smatralo da je migracija sama po sebi razumljiva i vidljiva pojava koja ne zahtijeva daljnja objašnjenja (Burmneister 2000, 539). S postprocesnom arheologijom mijenja se ponovo i značenje neolitika. Neolitik se počinje proučavati kao „ideološki fenomen“, način razmišljanja, nove ideje, koje su se manifestirale kroz promjene u materijalnoj kulturi i simboličkom izražavanju (Rowley-Conwy 2004, 83).

Unatoč svim manama i često pogrešnim konotacijama koje pojmovi neolitik, mezolitik i ostali nose, ipak se upotrebljavaju jer bolje terminologije trenutno nema, a ipak je, makar okvirno jasno što određeni pojam obuhvaća, naravno do onog trenutka dok se taj pojam s krivim značenjem ne ukalupi u svijest ljudi. Ključni moment u definiranju elementarnih razlika između holocenskih lovaca i sakupljača te neolitičkih zemljoradnika pogrešno je i simplificirano tumačenje mobilnosti i društvene strukture obje vrste „društvenoga uređenja“ (Zvelebil 2001, 5). Po tome tumačenju lovci i sakupljači su vrlo mobilni, s jednostavnom socijalnom organizacijom, a zemljoradnici sjedilački i vrlo organizirani te produktivni, pa su i njihove razlike vrlo uočljive u arheološkom materijalu. Nije realno očekivati da vrlo mobilna zajednica ne sreće tijekom svoga kretanja u vrlo širokom radijusu druge populacije i s njima uspostavlja kontakt. Druga je nerealna postavka promatranje zemljoradničkih zajednica kao „nepokretnih“ samo zato što imaju trajna naselja. Upravo suprotno, trajno naselje omogućava bolju organizaciju i koordinaciju kretanja te istraživačke ili nabavne ekspedicije pojedinaca.

Zajednička pretpostavka većini teza jest da je seljenje nešto što treba izbjegavati, a sjedilaštvo poželjan način života kojem svatko teži. Istraživanja Eskima i lovaca u srednjoj Australiji pokazala su da se oni sele svojevrijedno i rado. Kada su iz birokratskih razloga prisiljeni biti na

jednom mjestu, potajice putuju. Razlog njihova puta nije nedostatak hrane. Upravo dostupnost hrane potiče putovanje, jer im je poznato mjesto na koje se uvijek mogu vratiti ako ne pronađu neko sa sličnim pogodnim okolnostima (Binford 2002, 204-205). Za prelazak na sjedilački način života stoga se mora poklopiti čitav niz uvjeta i dobrih razloga da bi se napustio jedan dobar i produktivan način života. Teško je i rano sjedilaštvo promatrati kroz gustu šumu predrasuda naraslu tijekom 20. stoljeća. U kontekstu neolitizacije mobilnost, pogotovo na godišnjoj ili ⇔ cikličkoj razini kao da prestaje. Jedina mobilnost koja se uopće detektira kod „sjedilačkoga stanovništva“ okarakterizirana je kao „transhumantna“ (Zvelebil 1995, 149). O širokom radijusu kretanja i razvijenoj mreži putem koje se odvijala razmjena govore i nalazi morskih puževa i školjaka na nalazištima u srednjoj Europi (Gronenborn 1999). Između sakupljača i zemljoradnika ne dolazi do razmjene egzotičnih predmeta, već onih uporabnih poput glačanog oruđa, mesa i prehrambenih proizvoda, a možda je ključni trenutak za početak transformacije uključivanje živih životinja u sustav razmjene.

Tijekom kasnog mezolitika na nekim je lokalitetima zabilježen mali udio domesticiranih životinja kao što su ovca i koza koje su sigurno „novi elementi“ jer se smatra da ovca i koza nemaju svoje divlje pretke na teritoriju Europe. Za „domestikaciju“, odnosno držanje divlje svinje ima dokaza već iz ranog mezolitika (Gronenborn 1999, 129). Spoznaje o ranoholocenskim lovačko-sakupljačkim zajednicama toliko su se promijenile, a konceptualna podjela između lovaca i sakupljača se toliko stanjila da su se čak postavila pitanja u čemu je uopće razlika između mezolitika i neolitika:

„Ako je mobilnost postglacijalnih lovaca prije logistička nego stambena, korištenje resursa kompleksno, društvena struktura nije egalitarna, koriste keramiku, glačano oruđe i ostale tehnološke inovacije tradicionalno vezane uz neolitik, što je uopće ostalo kao razlika između mezolitika i neolitika?“ (Zvelebil 1986, 168). Istraživanja europskog mezolitika i neolitika i njihovo proučavanje izvan nacionalnih granica pretvorila su neolitičku revoluciju G. Childea u polaganu, tromu i temeljitu refor-

Prema distribucijskom sustavu sirovina tijekom boreala, teritorij koji je obuhvaćala jedna mezolitička grupa u srednjoj Europi iznosio je oko 60-80 km, a gustoća stanovništva 0,1 stanovnik po km² (Aron 1980, 252, Gronenborn 1999, 129-130). Pretpostavlja se da su veće grupe brojile oko 100 članova, a prosječne oko 30 članova (Gronenborn 1999, 130).

mu načina života i privređivanja. Zemljoradnja se Europom, od Grčke do Švedske širila 2500 godina (oko 100 generacija), a sam proces transformacije traje od 7. do 4. tisućljeća BC u raznim dijelovima Europe. Termin neolitička revolucija zamjenjuje se terminom neolitička tranzicija, transformacija ili čak evolucija. Termin tranzicija u suvremenom shvaćanju odmah asocira na dugotrajnost i smanjenu efikasnost. Dugotrajnost tranzicije također je uvjetovana i činjenicom da je prijelaz na poljoprivredu bio na dobrovoljnoj bazi. Vrlo je malo dokaza o konfliktima među starosjediocima i novim populacijama, a i oni su vjerojatno bili uvjetovani borbom za resurse, a ne prisiljavanjem drugih na promjenu načina života. Primjere spore tranzicije može se pratiti i u nedavnoj prošlosti, primjerice širenje industrijalizacije po Europi, posebice unutar država. Neki krajevi se osuvremenjuju odmah, a neki u potpunosti zadržavaju tradicionalni način života, dok se neki koriste samo određenim elementima „napretka“. Prostorno, unutar regija tranzicija se nije odvijala u kontinuitetu. Vidljivo je to iz nakupina ranoneolitičkih naselja koje su odvojene praznim prostorima. Iako se ne može potpuno isključiti komponenta neistraženosti, u tome se očituje selektivnost ranih zemljoradničkih zajednica (Ammerman 2003, 17).

Stvorila su se dva dominantna suprotstavljena „tabora“ - onih koji lovce i sakupljače promatraju kao „slobodne strijelce“, koji ovisno o svom izboru mogu prihvatiti ili odbaciti zemljoradnju, te onih koji smatraju da je zemljoradnja sama po sebi toliko superiorna, da superiorni postaju i njeni nosioci. Prijelaz se tumači i prilagodbom na situaciju u kojoj je došlo do neravnoteže između izvora hrane i veličine populacije, te da je u oba slučaja neizbježna (Thorpe 1996, 5).

Zbog velike količine mezolitičkih i neolitičkih lokaliteta s izrazito različitim i izmiješanim aspektima mezolitičkoga, odnosno neolitičkoga načina života, najčešće suprotstavljanje modela migracije naspram modela kontakata moralo se produbiti i proširiti. Tako je nastalo nekoliko modela difuzije zemljoradnje, odnosno neolitizacije, od kojih svaki ima svoje zagovornike i lokalitete koji podupiru baš taj model (Zvelebil 2001, 2):

Keramika se pripisivala a priori pridošlicama, no nedvojbeno je utvrđeno da se keramika proizvodila u određenim dijelovima Europe od strane lovaca i sakupljača, a neki od oblika pokazuju određeni kontinuitet s kasnijim oblicima i ukrasima. Na određenom broju lokaliteta se kontinuitet vidi i u litičkom materijalu (Gronenborn 1999, Zvelebil 1995, 156)

- * migracija stanovništva – izravno i masovno kretanje populacije u prethodno određenu regiju
- * djelomična difuzija – sekvencionalna kolonizacija određene regije malim grupama ili kućanstvima. Odvija se tijekom mnogo generacija, postupnim i polaganim širenjem poljodjelstva stvaranjem naselja „kćeri“
- * dominacija elite – u nove krajeve odlaze samo predstavnici socijalne elite koji postupno preuzimaju kontrolu nad lokalnim stanovništvom i formiraju svoju vlast (očituje se u miješanju gena, genetičkom kontinuitetu s novim slojevima)
- * infiltracija – postupna penetracija malih, uglavnom specijaliziranih grupa u regiju u kojoj vrše djelatnosti koje lokalna zajednica ne zna ili ne može (u genetskom materijalu to je teško uočljivo)
- * „žablji skok“ - male grupe selektivno koloniziraju optimalne regije za eksploataciju stvarajući enklave na području naseljenom lokalnim stanovništvom
- * *frontier mobility* – očituje se u seobama malih razmjera unutar zone kontakta između sakupljača i poljodjelaca preko ustanovljenih socijalnih mreža poput trgovačkog partnerstva, ženidbenih saveza, srodstva itd.
- * kontakt – putem trgovine ili razmjene u ustanovljenim regionalnim ili izvanregionalnim mrežama razmjene dobara koje su služile i kao komunikacijski kanali za razmjenu novosti poput domestikacije životinja i kultivacije bilja.

Širenje novoga

Prema M. Zvelebilu, prijelaz na poljoprivredu u Europi dogodio se unutar autohtonih lovačko-sakupljačkih zajednica kroz kontakte i razmjenu sa zemljoradničkim stanovništvom koji su doveli do stvaranja „rubnih područja“ (*frontier*). Jedno je takvo područje između Balkana (rani neolitik) i srednje Europe (mezolitik) (Zvelebil 2001, 5). Zbog raznih tumačenja i interpretacija termina *rubno područje*, potrebno je detaljnije objasniti njegovo značenje i kontekst u kojem se upotrebljavao. Prije svega zato jer je područje Balkana po svoj prilici bilo jedno od područja koje se može okarakterizirati kao *frontier*, koji nije bio statičan nego koji se pomicao po Balkanu kao i ljudi koji su ga naseljavali. Izravan utjecaj na stvaranje modela rubnog područja za prijelaz mezolitika

na neolitik imao je F. J. Turner svojom tezom o „*American frontier*“ što je postala točka identifikacije za mnoga povijesna prijelazna razdoblja (Bogucki 1995, 95). Kovanica *frontier* nastaje u okviru engleskih dosegljenika u Ameriku, dakle ne nastaje u okviru znanosti (Mazrim 2007). Vrlo brzo ulazi u upotrebu kao stručni termin kojim se označava rubno područje određene populacije, i u povijesti i arheologiji, te se preslikava na ostala razdoblja i geografska područja gdje su se odvijali slični procesi. Rubno područje, *frontier* ima dvije dimenzije, duljinu i širinu, dakle riječ je o prostoru (Webb 2003, 2-3). *Rubno područje* može sadržavati i/ili označavati još jednu dimenziju, a to je vrijeme, dakle može imati značenje vremenske odrednice – „prijelaznog razdoblja“ ili „razdoblja prilagodbe“ uspostave nove vlasti/novog poretka/ konsolidacije na nekom području (Mazrim 2007, 18). U to doba obično ni nema vojske, državne politike ili čak volje matične zajednice za uspostavom potpune vlasti na rubnom području (Webb 2003, 5). *Rubno područje* nije statično nego dinamično i može se pomicati s kretanjem ili populacije ili kulturnih i inih impulsa, ili informacija u prostoru. U američkoj literaturi termin *frontier* upotrebljavan je kako bi se opisao prazni prostor na koji nitko nema pretenzija, nego on pripada došljacima, bez svijesti o vlasništvu nad zemljom ljudi („domorodaca“) koji tamo žive. Indijanci se vrlo rijetko spominju, kao i utjecaj koji je na njih *frontier* izvršio. Analogije između kolonijalnoga osvajanja „američkoga zapada“ i prijelaza s mezolitika na neolitik u Europi postoje već od kraja 19. stoljeća kada Boyd-Dawkins uspoređuje neolitizaciju Britanije s dolaskom engleskih kolonista u Ameriku (Dennel 1985, 116). Osnova tog tumačenja je „akulturacija“, objašnjavanje društvenih promjena kroz poimanje tradicionalnih kultura kao statičkih, koje pasivno primaju elemente vanjske, nove, dominantne kulture. Uzrok su takve percepcije postkolonijalne akulturacije i „pozapadnjavanja“ populacija u osvojenim krajevima, što je naišlo na snažno negodovanje postkolonijalne kritike (Moore 1987, 87). Te su tradicionalne kulture uvijek u podređenom položaju, pasivne; „te zajednice uvijek ili umiru ili preživljavaju, asimiliraju se ili odupiru“ (Clifford 1988, 264). Potpuno druge konotacije nosi u sebi pojam *frontier* koji M. Zvelebil koristi u „*Frontier model*“, odnosno „modelu rubnih područja“. Iako je termin preuzet iz američke povijesti, ne preuzimaju se i negativne konotacije (inferiornost starosjedilaca) koje u sebi taj termin nosi. Upotrebom termina *frontier* želi se naglasiti da između „potpuno neolitičkoga“ i „potpuno mezolitičkoga“ postoji pro-

stor, trodimenzionalna, pomična zona kontakata umjesto crte (linije) razgraničenja.

„*Bogatstvo naše kulturne tradicije u velikoj je mjeri naslijeđe difuzije, naša napredna društva prihvaćala su ideje mnogih drugih grupa... još je više zadivljujući rast međusobnih kontakata i razmjene...kulture naginju ka sažimanju u kulturu*“ (Childe 1942). Drugačije je gledište iznio C. Renfrew 1973. god. Na temelju „radiokarbonske revolucije“ zaključuje da je difuzionistički okvir propao pred dokazima o starosti nalaza u sjeverozapadnoj Europi (poglavlje 2).

Dinamika vrlo brzoga širenja zemljoradnje na području zapadnog Mediterana objašnjena je svojevrsnim „žabljim skokom“ gdje novopridošlice dolaze na dijelove novih teritorija koji nisu međusobno povezani, te formiraju rubna područja (Zilhão 1993). Ta je teorija možda primjenjiva i za objašnjenje vrlo brzoga širenja zemljoradnje na plodna područja Balkana i dijela srednje Europe (Zvelebil 2001, 5). Model koji su razvili Cavalli–Sforza i Ammerman na temelju tada dostupnih ¹⁴C datuma (Ammerman & Cavalli-Sforza 1971) pokazao je širenje neolitika po Europi brzinom od 1 km godišnje, odnosno otprilike 25 km po generaciji. Za područje srednje Europe i Mediterana smatraju da se mogla odvijati dvostruko brže od europskoga prosjeka (Ammerman & Cavalli-Sforza 1971, 683). Matematičkim modelima pokazano je da se neolitizacija odvijala najbrže vodom – morem i rijekama, odnosno uz obalu i riječnim dolinama (Davison et al. 2006, 650). Prema rezultatima novijih istraživanja i apsolutnih datuma, neolitizacija je zahvatila čitavu Anatoliju i jugoistočnu Europu u vrlo kratkom razdoblju između 6500. i 6200. p.n.e (Mihailović 2007a, 2). Male grupe odabirale su plodna područja za stvaranje svojih enklava, a istovremeno, autohtono stanovništvo u rubnim područjima djelomično prihvaća zemljoradnju. Pretpostavlja se da je autohtono stanovništvo bilo dugotrajno izloženo utjecajima „neolitika“, pogotovo tehnologije, ali ih nisu odmah, zbog „nesposobnosti“, jake tradicije ili nedostatka potrebe, prihvatili. U trenutku kada su spremni prihvatiti inovacije dolazi do snažnih i vidljivih promjena (Mihailović 2007b, 27). Ta kombinacija možda može objasniti početak neolitika na Balkanu i u srednjoj Europi. Oko tisućljeće nakon Grčke, zemljoradničke zajednice pojavljuju se na drugim dijelovima Balkana (Bogucki 1996, 45). Na Balkanu se odvijala adaptacija, kako ljudi, tako i stoke i bilja na umjerenu klimu, a te su adaptacije omogućile daljnje širenje po Europi. Kompleksne zajednice lovaca i sakupljača mogle su pospješiti širenje neolitizacije na Balkanu. Neka genetička

istraživanja pokazuju da većina Europljana ima korijene u paleolitiku. (Richards 2003, 157). *Recentni rezultati datiranja ukazuju na relativno brzo širenje neolitičkih grupa koje osnivaju nova naselja širom Balkana tijekom zadnja dva stoljeća sedmog tisućljeća i kasnije. Predlažemo rezultate s Đerdapa kao reprezentativan pokazatelj transformacijskog procesa koji se odvijao na mjestima gdje je utvrđena jaka prisutnost sakupljača u vrijeme kontakata* (Borić & Price 2013, 3302-3303).

Treba imati na umu i završetak procesa koji poznajemo kao „neolitizacija“. Na koncu, na europskom prostoru potpuno nestaje lovačko-sakupljački način života i strategija preživljavanja i cjelokupno stanovništvo Europe prelazi na više ili manje sjedilačko/zemljoradnički način života. Veliki je trud uložen da se prestane lovce i sakupljače promatrati kao inferiorne divljake koje su kulturni zemljoradnici dotjerali u red kao što su misionari južnoameričke starosjedioce. Pri isticanju uspješnosti i sposobnosti tih zajednica treba biti oprezan da se ne upadne u zamku pretjerivanja koje često služi pretjeranom isticanju novog pristupa. Lovачko-sakupljačke zajednice imale su svoj evolutivni put, rok trajanja, i u konačnici njihov se način života transformirano u drugi način života.

Percepcija zemljoradničkih društava kao civiliziranih, odnosno kao nosioca prve klice civilizacije se očituje i u institucionalnim i vaninstitucionalnim izjednačavanjima velikih naselja i urbanističkih centara te pokušaja identificiranja prvih pisama na području Balkana u okvirima neolitičke (vinčanske) (Vuković & Vujović 2014) ili eneolitičke (vučedo-lske) kulture. Time se pokušava ukazati na kontinuitet „uljudenosti“ i pismenosti populacija koje trenutno nastanjuju to područje, što, osim što je potpuno faktografski pogrešno, može imati i posljedice u novim poticanjima nacionalističkih osjećaja. Ti se osjećaji dokazano mogu zlo-upotrijebiti u poticanjima na antagonizme propagirajući neki prostor kao povijesno etničko homogeni što je prirodno stanje u koje ga treba vratiti (Kaiser 1994). Potreba naroda da se „kolijevka civilizacije“, i pismenosti identificira upravo u njihovom kraju stalna je opasnost i pojava koja mora arheologe držati na oprezu.

Preporučena literatura

Bintliff, J. L. 2011, *The Death of Archaeological Theory?*, u: L. Bintliff & M. Pearce (eds.) *The Death of Archaeological Theory?*, Oxbow, Oxford, 7–22.

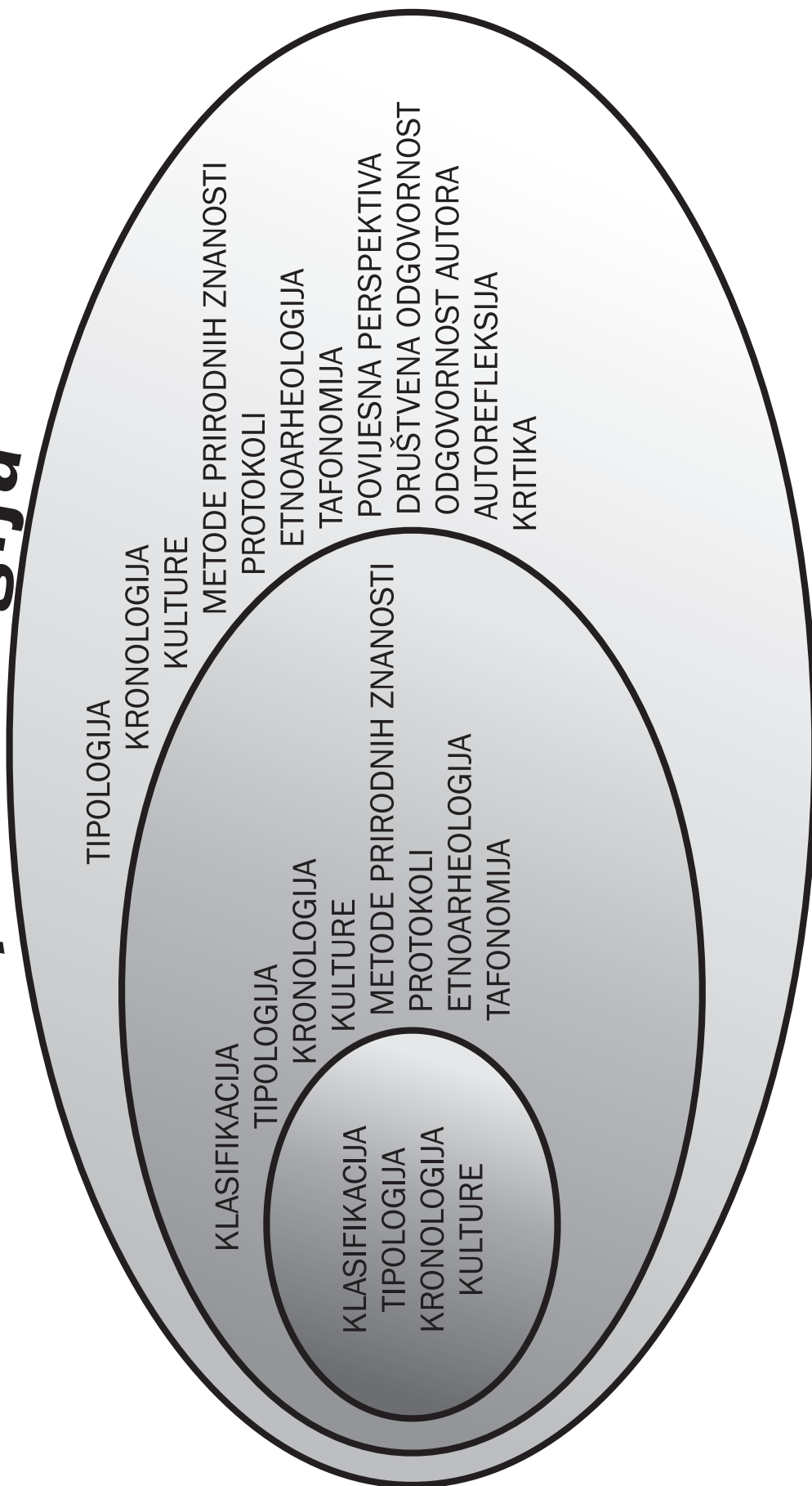
Kohl, P.L. & Fawcett, C. (ur.) 1998. *Nationalism, Politics and the practice of archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge.

Myskell, L. (ur.) 1998, *Archaeology Under Fire. Nationalism, politics and heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*, Routledge, London, New York.

Pluciennik, M. 1998. Deconstructing „The Neolithic“ in the Mesolithic-Neolithic transition. u: M. R. Edmonds M.R. & C. Richards (ur.) *Social Life and Social Change in north-western Europe*. 62-83.

Rowley Cony, P. 2004. How the West Was Lost. A Reconsideration of Agricultural Origins in Britain, Ireland and Souther Scandinavia. *Current Anthropology* 45 (Supplement) 83-113.

Arheologija

Sl. 8. Razvoj arheologije u posljednjih 150 godina